

१९७१ सालातील साहित्य चर्चा - १

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - ललित, संपा. केशव कोठावळे, मॅजस्टिक प्रकाशन, गिरगांव, मुंबई, फेब्रुवारी १९७२)

१९७१ मधे प्रसिद्ध झालेल्या (आणि ललितच्या संपादकांकडून उपलब्ध होऊ शकलेल्या) साहित्यसमीक्षात्मक ग्रंथांचे स्थूल आणि त्रोटक मूल्यमापन हा या लेखाचा हेतू आहे. यातील काही पुस्तकांचे अधिक सूक्ष्म आणि विस्तृत मूल्यमापन करणे शक्य आणि आवश्यकही आहे. पण या लेखाची व्याप्ती मर्यादित आहे.

एखाद्या वर्षात प्रसिद्ध होणाऱ्या सर्व पुस्तकांच्या संख्येवरून आणि त्यांच्या स्वरूपावरून वगैरे कोणताही (समीक्षेतील प्रवृत्तीविषयी वगैरे) सिद्धांत मांडणे हास्यास्पद आहे. कारण विशिष्ट वर्षात कोणती पुस्तके प्रसिद्ध करावयाची इ. ठरविणारी अशी मध्यवर्ती संस्था नाही आणि प्रसिद्ध होण्याआधी बरीच वर्षे पुस्तक लिहून पडलेले असणे हीही गोष्ट आपल्याकडे नवीन नाही. तेव्हा एखादे पुस्तक विशिष्ट साली प्रसिद्ध व्हावे हा एक अपघातच म्हटला पाहिजे. थोडक्यात म्हणजे प्रसिद्ध पुस्तकांची वर्गवारी फारशी कसोशीने न करता त्या त्या पुस्तकावर मत नोंदविले पाहिजे.

महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनाचा अर्थ लावू इच्छणाऱ्या सर्वच अभ्यासकांना एकोणिसावे शतक महत्त्वाचे वाटते. साहित्यसमीक्षेच्या अभ्यासकांचा काही यास अपवाद नाही. 'अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका' या प्रा. गं. बा. सरदारांच्या १९३७ मध्ये प्रथम लिहिलेल्या पुस्तकाची पुनर्मुद्रित तिसरी आवृत्ती आजही उपयुक्त वाटते याचे कारण एकोणिसाव्या शतकाचा अन्वयार्थ लावण्याची सर्वांना भासणारी गरज हेच होय. याच दृष्टीने 'आधुनिक कवितेचे प्रणेते' या प्रा. म. श्री. पंडितांच्या दोन भागांत प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथाकडे पाहता येईल.

रेव्ह. टिळक, लक्ष्मीबाई टिळक, केशवसुत, माधवानुज, चंद्रशेखर, विनायक, दत्त, बी, तांबे, रेंदाळकर आणि बालकवी यांच्या काव्याची ओळख करून देणारे सुटे लेख व या सर्व कवींना एकत्र बांधणारी प्रवृत्ती म्हणजे रामणीयकता (रोमॅंटिक स्पिरिट) असा सिद्धांत मांडणारी प्रस्तावना हे प्रा. पंडितांच्या प्रयत्नाचे स्वरूप आहे. हे कवि प्रातिनिधिक मानण्यात प्रा. पंडितांनी काहीच गैर केले नसले तरी सर्वांचे 'रामणीयक' प्रवृत्तीत गाठोडे बांधण्यात काहीसा अन्याय झाला आहे. 'सुंदरतेची अभिलाषा आणि कुतूहलजनक जिज्ञासा हे या प्रवृत्तीचे दोन मुख्य घटक आहेत असे मानतानाही प्रा. पंडित घटना जादा सोपी करून मांडत आहेत असे वाटते. मुळात आमच्या जीवनात इंग्रजी वाङ्मयाप्रमाणे 'संघटित' अशी रामणीयक चळवळ आणि तीही जाणीवपूर्वक झाली असे म्हणणे अवघड आहे. "दोन भिन्न भाषांचा संबंध आला म्हणजे त्यांतील विकसित व प्रगत भाषेचा दुसरीवर प्रभाव पडतो." असे म्हणणाऱ्या प्रा. पंडितांनी इंग्रजी-मराठी संस्कृतींच्या एकत्रविन्यासाचा (आणि परिणामी होणाऱ्या परस्परसंबंधांचा) नीट आलेख न काढता इंग्रजी वाङ्मयीन प्रवृत्ती व मराठी कवि याविषयी सर्वसामान्य सिद्धांत काढला असे म्हणावे लागते. इंग्रजी वाङ्मयाचा मराठी वाङ्मयावर पडलेला प्रभाव हा तुटक, प्रथमतः प्रामुख्याने नवीन बाह्याकार इ. असलेल्या वाङ्मयप्रकाराचे साचे आणण्यापुरता, आणि समकालीन राजकीय, सामाजिक विचारांना पोषक ठरणाऱ्या आविष्कार आणि आशयविशेषांची आयात व अनुकरण करण्याइका मर्यादित होता. मुख्यतः जे आधीचे असते त्याकडे वळून अगदी लगतचे असेल त्यापासून दूर जावयाचे अशी वाङ्मयीन चळवळींच्या संभवाची घटना असते. मराठीतील 'आधुनिक' पर्व पद्याच्या पार्श्वभूमीवर आणि समकालीन जीवनप्रवृत्तींच्या संदर्भात जर आधुनिक कविता प्रा. पंडितांनी तपासली असती तर विशिष्ट इंग्रजी वाङ्मयीन चळवळीशी बहुदिश चाचपडणाऱ्या आणि बऱ्याच वेळा संभ्रांत असणाऱ्या आधुनिक मराठी कवितेचे सरळसोट नाते जोडून त्यानुसार विवेचन केले नसते.

हे झाले विवेचक प्रस्तावनेविषयी. व्यक्तिगत कवींच्या काव्यगुणांचे विवेचन करणारे लेखही फारसे समाधानकारक नाहीत. कालक्रम, व्यक्तिगत तपशील आणि विशिष्ट परकीय कवींशी असलेले साम्य नोंदविणारा लेखातील भाग माहितीपूर्ण आहे पण मूल्यमापनात्मक भाग लंगडा पडतो. एक तर 'टिळकांचे श्रद्धामय जीवन', 'टिळकांची प्रवृत्तिपरता', 'टिळकांचे स्त्रीदाक्षिण्य', 'टिळकांचे वात्सल्य', 'सामाजिक व राष्ट्रीय कविता' या तऱ्हेने खानेसुमारी करून स्पष्टीकरण व अनेक उतान्यांचा आशय व त्यांची अवतरणे देऊन करणारी समीक्षाच मुळी कवितेच्या अवतीभवती वावरत राहते पण तिला स्पर्श करित नाही असे जाणवत राहते आणि दुसरे म्हणजे कवींचे लौकिक जीवन आणि त्यांच्या रचना यांची सांगड घालीत समालोचन करण्याची बेभरवशाची पद्धत प्रा. पंडित सरसकटपणे वापरतात. आधुनिक म्हणून प्रा. पंडितांनी समाविष्ट केलेले अनेक कवी हे आपल्याला काय म्हणावयाचे, कसे म्हणावयाचे व कितपत उघडपणे म्हणावयाचे ह्याची निश्चित जाणीव ठेवणारे होते हे लक्षात घेता प्रा. पंडितांची पद्धती फसते याचे नवल नाही.

प्रा. भा. श्री. परांजपे यांचे 'मराठी समीक्षेचे आदिपर्व' हे एक चांगले पुस्तक आहे. १८०० ते १८८३ हा काल साहित्यसमीक्षेच्या संदर्भात प्रा. परांजप्यांनी या पुस्तकात चर्चेला घेतला आहे. इंग्रजी अंमलापर्यंत आमच्याकडे खऱ्या अर्थाने साहित्यसमीक्षा नव्हती. साहित्यशास्त्र होते आणि सौंदर्यविचार नव्हता. इंग्रजी अंमलात अनेक मूल्यांना मान्यता देऊन विविध साहित्यकृतींचे तितकेच विविध मूल्यमापन होऊ लागले, प्रा. परांजपे भूमिकेत म्हणतात त्याप्रमाणे साहित्यशास्त्र संस्कृत वळणाचे तर वाङ्मयसमीक्षा इंग्रजी वळणाची असा मराठीतील साहित्यविचाराचा प्रकार दिसतो. प्रा. परांजपे आपल्या विवेचनात चिपळूणकर पर्व, आगरकर-टिळक पर्व आणि कोल्हटकर पर्व अशी तीन पर्वे पाडतात. प्रस्तुत पुस्तकात चिपळूणकर पर्व ते तपासतात. तिन्ही पर्वातील साहित्यसमीक्षेने वापरलेले निकष कसोट्या कोणत्या हे पाहून त्यांचे नाते संस्कृत की इंग्रजी परंपरेशी आहे याचे विवरण करतात. आणि मग या कसोट्या किंवा ही मूल्ये तत्कालीन जीवनमूल्यांशी कोणते नाते ठेवतात याचे बरेचसे त्रोटक दर्शन घडवितात. प्रा. परांजपे यांच्या पद्धतीत काही उणे दिसत नाही. आणि ही महत्त्वाची गोष्ट आहे. भूमिकेत त्यांनी म्हटल्याप्रमाणे "मराठी मनाची आवडनिवड हाच मराठी समीक्षावाङ्मयाचा पाया आहे." जसे ललित-वाङ्मय परभूत असणे, उसनवारीचे असणे हे खोटेपणाचे लक्षण आहे त्याचप्रमाणे समीक्षावाङ्मयही परभूत असणे हेही खोटे व म्हणून धोक्याचे आहे. आदिपर्वातील समीक्षांची समीक्षा ही विचारार्ह ठरवून मग तिचे श्रेष्ठकनिष्ठत्व ठरविण्याकडे वळणे हे प्रा. परांजप्यांच्या दृष्टिकोणातील निरोगी अंग होय. त्यांचे विवरण पटत नाही अशाही जागा अर्थात आहेत. आदिपर्वातील समीक्षकांच्या विधानातून त्यांना अभिप्रेत आस्वादमूल्ये ठरविताना प्रा. परांजपे पुष्कळ वेळा ओढाताण करतात. "संविधानक रचनेपेक्षा रसनिर्मिती श्रेष्ठ" असे सूत्र 'जानकीपरिणय' नाटकाच्या कृष्णशास्त्र्यांच्या परीक्षणातून काढून दाखविल्यावरही असे वाटत राहते की हाही केवळ परिभाषा वापरीत राहण्याचाच प्रकार नाही काय? वाङ्मयीन स्वायत्ततेचे मूल्य मान्य होण्याआधी समीक्षेची सुरुवात कशी व्हावी? नव्या ऐहिक जाणवा वाङ्मयात स्थिर होईपर्यंत समीक्षेत स्थिर होण्याची अपेक्षा कशी करावी? अशी समीक्षा म्हणजे हिस्टरी ऑफ आयडिआज् होऊ पाहत असते. पण ही स्थिती आदिपर्वातील धर न लाभलेल्या समीक्षेत पाहणे कितपत योग्य आहे? प्रा. परांजपे 'फलश्रुती' या उपसंहारात्मक प्रकरणात म्हणतात की परीक्षणाआधी आस्वाद होता आणि गद्याआधी तो पद्याचा होता. हे कितपत खरे? आस्वाद (आणि त्यांची परांजप्यांनी दिलेली उदाहरणे) समीक्षेच्या पातळीवर पोचू शकतो काय? मोरोपंतांची आर्या गायली गेल्याशिवाय कीर्तन होत नसे हा मोरोपंतांचा आस्वाद आणि १८६५ मध्ये प्रसिद्ध झालेली यशोदापांडुरंगी ही टीका या दोन्हींना समीक्षा म्हणता येईल काय?

'केशवसुत : नवे दर्शन' हे छोटेखानी पुस्तक डॉ. अ. ना. देशपांडे यांनी आपल्या नेहमीच्या ठोसपणे आणि चतुरस्र वाचनाच्या खुणा पेरित केले आहे. केशवसुतांच्या मूल्यमापनात अनेक वाङ्मयीन वादांचा, मतप्रवाहांचा उपयोग करण्यात आला आहे. या वादात अध्यात्मवादाची डॉ. देशपांडे भर घालू इच्छितात. केशवसुतांच्या कवितेचा सर्वदर्शीपणा लक्षात घेता अध्यात्म म्हणता येईल अशा आशय-विषयांचा त्यांच्या कवितेत आढळ व्हावा यात नवल नाही. मानववादाचा त्यांच्या कवितेत होणारा आढळ आणि

अध्यात्मवाद यातला भेद तर सुळसुळीत वाटण्याइतका सूक्ष्म आहे. त्यामुळे डॉ. देशपांड्यांच्या प्रयत्नास एक औचित्य आणि एक पात्रता (validity) जरूर आहे. पण अध्यात्म हे एक सर्वसमावेशक तत्त्वज्ञान असल्याने त्यात केशवसुत मावणे आणि केशवसुत अणि केशवसुतांच्या कवितेत अध्यात्म असणे यात फरक आहे. भौतिक जगत्, भौतिक वासना-इच्छा आणि भौतिक सुख-दुःखे यांना कविसुलभ आदर्शीकरणामुळे आलेले मर्यादित व्यापकत्व आणि तत्त्वज्ञान म्हणून अध्यात्मात अंतर्भूत असलेले समावेशकत्व या दोन्ही गोष्टी काही एक नव्हेत. केशवसुतांच्या सुट्या कवितांतून 'अध्यात्म' काढावे लागेल. स्वप्रेमाचा मोकळा उच्चार, या जगाच्या नियमात न बसणारे पण निसर्गाच्या, देवांच्या (किंवा कोणत्याही आदर्शांच्या) जगात मान्य होणारी प्रीती, प्रीतीतही संयम ठेवण्याचा उपदेश इ. गोष्टी केशवसुतांच्या कवितेत सुट्या सुट्या व मर्यादित संदर्भात येतात. यांना नीतीपूर्णता, कर्तव्यनिष्ठा, अद्वैतावरची श्रद्धा इ. पर्यंत नेऊन पोचविणे म्हणजे कवितेला अनैसर्गिकपणे साच्यात बसविणे होय. 'प्रीतीने प्रीती संपादा', 'विसर झणी व्यवहाराला', 'मज माझे लाभेल कसे', 'जग हे बदलायाचे', 'ऋणे फेड', 'चल सखे स्वधामाकडे' अशी शीर्षके देऊन डॉ. देशपांड्यांनी पोषक उतारे निवडून त्याभोवती आपली प्रकरणे (मुळातील व्याख्याने) गुंफली आहेत. यातला कृत्रिमपणा उघड आहे. दुसऱ्याही अनेक वादांची केशवसुतांच्या कवितेशी अशी नाती दाखविता येतील, फलश्रुती तितकीच. खरे म्हणजे एका लेखाच्या वास्तव उभारणीला पुरेशा असणाऱ्या मुद्द्यांना एक छोट्याखानी पुस्तिकेएवढे खेचले आहे.

'कादंबरी : एक वाङ्मयप्रकार' हे प्रा. जान्हवी संत यांचे पुस्तक - एक जुजबी स्वरूपाचे पुस्तक आहे. पुस्तक घाईने लिहावे लागल्याने त्यात उणिवा राहिल्या असल्यास त्याबद्दल वाचकांची क्षमा मागण्याची पळवाट हल्ली बरेच लेखक चोखाळू लागले आहेत. शक्य त्या आणि कमीतकमी म्हणून ज्यांचा संशोधनक्षेत्रात उल्लेख करता येईल त्या खबरदाऱ्या घेतल्यानंतरचा (नम्रतायुक्त) उणिवांचा उल्लेख आणि अर्ध्या-कच्च्या संकलनाने पुस्तक तयार करून मग उगाच मान झुकती ठेवणारे उल्लेख यात फरक आहे. प्रस्तुत पुस्तकात विषय सूची नाही. म्हणण्यासारखी संदर्भसूची नाही आणि विषयाच्या विवेचनातही खोली नाही. तेव्हा उणिवांबद्दल नम्रतेचा आविर्भाव आविर्भावच वाटतो. या पुस्तकाचा हेतू मराठी कादंबरीचा इतिहास वा विकास यांचा आलेख काढण्याचा नसून स्नातक विद्यार्थ्यांना या वाङ्मयप्रकाराची 'प्रकार' म्हणून माहिती व्हावी असा आहे. हे लक्षात घेता ज्या प्रमाणात मराठी कादंबऱ्यांची उदाहरणे घेऊन विवेचनातले मुद्दे स्पष्ट करायला हवे होते तितके ते झाले नाहीत. इंग्रजी टीकाकार व कादंबरीकार यांची अवतरणे विपुल आहेत. 'कादंबरीबाबत कादंबरीकार' असे एखादे पुस्तक प्रथम लेखिकेने तयार केले असते तर बरे झाले असते. विवेचनाच्या वरवरपणाचा दाखला हवा असेल तर 'कादंबरी व इतर वाङ्मयप्रकार' व 'कादंबऱ्यांचे प्रकार' ही प्रकरणे पाहण्यासारखी आहेत. "कादंबरीची गती संथ असते. कथेची गती द्रुत असते," "... सारांश, कथेची कादंबरी होऊ शकते, परंतु कादंबरीची कथा होऊ शकत नाही," अशासारखी वाक्ये सहज सापडतात. तर प्रादेशिक कादंबऱ्यांबाबत माडगूळकर, पेंडसे इत्यादींचे व मनोविश्लेषणात्मक कादंबऱ्यांबाबत मर्ढेकरांचा उल्लेख करून थांबणारे पुस्तक १९७९ साली प्रसिद्ध होते आणि तेही विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शक म्हणून!

'शोकनाट्याचे साहित्यरूप' हे डॉ. सदा कऱ्हाडे यांचे पुस्तकही वाङ्मयप्रकारावरचेच आहे. "शोकनाट्याचे अंतःस्वरूप-शोकनाट्य एक साहित्यरूप या दृष्टीने जसे आणि जेवढे मला समजले तसे व तेवढे लिहून काढणे ही माझी भूमिका", "...Lucas, Brereton, P. K. Guha इ. समीक्षकांनी केलेल्या विवेचनाचा सर्वांर्था आधार या पुस्तकाला आहे" ह्या दोन्ही विधानांवरून डॉ. कऱ्हाड्यांच्या प्रयत्नाचा आवाका सूचित व्हावा. आपल्या मर्यादित हे पुस्तक उपयुक्त आहे. भारतीय साहित्यशास्त्रीय आणि पाश्चात्य समीक्षा या दोहोबरोबर खाडीलकर, गडकरी प्रभृति मराठी नाटककारांच्या कृती संदर्भ विवेचनात सतत ठेवल्याने पुस्तकाला नेमकेपणा आला आहे. अमूर्त सौंदर्यशास्त्रीय प्रश्नांची चर्चा ही पुस्तकाच्या व्याप्तीत बसत नाही ही भूमिका (प्रस्तावनेत पाहा) घेतल्याने हे नेमकेपण पुस्तकभर ठेवता येते. पान २० वर आपल्याला मान्य अशी नाट्याची व्याख्या दिल्यावर पान २१ वरील Dramatic Effects विषयीची आपली म्हणून टाकलेली भर पटत नाही. नाट्यात्मता नाट्यात नसते काय? आणि एकदा परिणामकारकतेला मूल्याचे स्थान

दिले की मग ती कोणत्या रीतीने साधावी या विषयीचा आग्रह धरता येणार नाही याची डॉ. कऱ्हाड्यांना जाणीव आहे काय? परिणाम कशाने होतो याची डॉ. कऱ्हाड्यांनी दाखविलेली जाणीव अपुरी आहे. नाटकाचे घटक आणि नाटकांचे प्रकार याही प्रकरणांत अपुरेपणा आहे. Closet play आणि Problem play असे प्रकार इंग्रजी व अर्वाचीन नाट्यवाङ्मयात आहेत असे म्हणून थांबून कसे चालेल? कोणत्याही वर्गीकरणामागचे Rationale स्पष्ट करावयास नको काय? ही वर्गीकरणे काय पाश्चात्य वा इंग्रजी नाटकांपुरतीच मर्यादित आहेत काय? मराठी नाट्यविचारात यांना स्थान नाही ते का? डॉ. कऱ्हाड्यांनी आपला ग्रंथ नीटपणे बेतलेला नाही हेच खरे. जे लिखाण केले ते समजण्यासारखे आहे, त्यांत घोडचुका नाहीत पण त्यांत प्रश्न उभे करण्याचे आणि ते नेटाने धसास लावण्याचे सामर्थ्य नाही.

विशिष्ट वाङ्मयप्रकारावर लिहिलेले तिसरे पुस्तक म्हणजे प्रा. वसंत दावतर यांनी गीतकाव्यावरील लेखसंग्रहाचे संपादन करून काढलेले. यातील प्रत्येक लेखावर चर्चा करण्याचे हे स्थळ नव्हे. परंतु या पुस्तकाची आखणी पुष्कळच काळजीपूर्वक झाली आहे. ऐतिहासिक, सैद्धांतिक, मूल्यमापनात्मक अशा महत्त्वाच्या तिन्ही अंगांचा विचार करणारे लेख या संग्रहात आहेत. याशिवाय शब्दसंबद्ध आणि शब्देतर अशा गीतकाव्याच्या अंगांचाही विचार येथे केलेला आढळेल. त्या मानाने शब्दनिष्ठ अंगाचा विचार अधिक तपशीलवार झालेला दिसतो. गेयता आणि शब्द यांचा संबंध संगीतकाराला कसा प्रतीत होतो, कोणते गीत त्यांना गीत म्हणून चांगले वाटते आणि या वाटण्याचा आणि त्याच गीताच्या काव्यात्मतेच्या दर्जाचा काय संबंध असतो याची छाननी व्हायला हवी होती. जिथे दोन कलांचा संगम होतो तिथे दोन्ही कलांची संबंधित अंगे सारख्याच तपशीलात चर्चेला घ्यायला हवी. तसे न झाल्यास चर्चा कमी आवाक्यामुळे कमी योग्यतेची ठरते. तोच प्रकार संपादक दावतरांच्या पुस्तकाबद्दल झाला आहे. याशिवाय खटकणारी गोष्ट म्हणजे एकंदरीत चर्चेचा, निबंधाचा बराचसा भाग पाश्चात्य विचारवंतांच्या विचारधारांनी, त्यांच्या निर्देशांनी व्यापला आहे. जो प्रकार आमच्याकडेही फोफावला आहे त्याचा मागोवा घेताना एवढ्या प्रमाणात पाश्चात्य विचारवंतांचा आधार आवश्यक होता का याची शंका वाटते. आमच्या वाढीचा, विकासाचा मागोवा पाश्चात्य चष्म्यांतून घेतल्यास मूळ वस्तूवर अन्याय होण्याची शक्यता आहे हे आपण दृष्टिआड करून चालणार नाही. तरीही वाङ्मयप्रकारावरील हे पुस्तक अभ्यसनीय व महत्त्वाचे आहे यात शंका नाही.

आणि एक संग्रहरूप पुस्तक म्हणजे डॉ. भीमराव कुळकर्णी यांनी संपादित केलेला मराठी साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षीय भाषणाचा पहिला खंड. साहित्यसंमेलने ही साहित्यिकांचे प्रतिनिधित्व करतात असे एकदा मान्य केले, आणि श्रेष्ठ साहित्यिकांनाच संमेलनाध्यक्षांचा मान मिळतो हेही स्वीकारले की मग अध्यक्ष झालेला साहित्यिक आपल्या कुवतीनुसार आपल्या साहित्यिक जीवनाचे संचित पणाला लावूनच आपले अध्यक्षीय भाषण देतो असे कबूल करण्यास हरकत नाही. ज्या साहित्यश्रेष्ठांच्या गळ्यात अध्यक्षपदाची माळ पडली नाही अशांची सहज सुचणारी म्हणून जी यादी डॉ. वाळिंब्यांनी आपल्या पुरस्कारात दिली आहे ती पाहता वरील गृहीतांना डळमळीतपणा येतो. परंतु असे असूनही ही भाषणे एकत्र असण्याची जरूरी निर्विवाद. फक्त या ग्रंथाच्या संपादनात विवेचक प्रस्तावना का जोडली नाही असा प्रश्न निर्माण होतो. या भाषणात बदलत जाणाऱ्या समकालीन वाङ्मयीन प्रवृत्तींचा मागोवा घेता येतो काय? साहित्य कालातीत की कालबद्ध अशासारख्या सार्वकालिक प्रश्नांबाबत या भाषणातून कौल कुठल्या बाजूला मिळतो? इ. प्रश्नांना वाचा फोडून संग्रहाच्या वाचकांना (त्यांना हवी असल्यास) वाचनाची एक दिशा उपलब्ध करून देणे हे संपादकांचे काम नव्हे काय? म. सा. परिषदेसारख्या साहित्यिकांच्या संस्थेने आणि दुसऱ्या एखाद्या प्रकाशनसंस्थेने या तऱ्हेचे काम करण्यात मग फरक काय राहिला? या तऱ्हेची पुस्तके मराठी वाङ्मय विचाराचे प्रतिनिधित्व करणारी म्हणून स्वीकारली जाणे हे बहुसंख्य वाचकांच्या बाबतीत संभवनीय आहे. हे लक्षात घेऊन या संभाव्यतेला समतोल देणारा प्रास्ताविकासारखा प्रयत्न आवश्यक होता.

१८७८ ते १९४२ या वर्षांच्या संमेलनाध्यक्षांची भाषणे संग्रहात आहेत. (पहिल्या सहा वर्षांचे वृत्तांतच उपलब्ध असल्याने ते दिले आहेत). सयाजीराव गायकवाड आणि भवानराव पंतप्रतिनिधी यांची भाषणे सोडल्यास इतरांच्या भाषणातून

वाङ्मयाच्या अभ्यासकास उपयुक्त सामग्री मिळते. सर्व भाषणांविषयी येथे लिहिणे अर्थात शक्य नाही. पण काही सर्वसाधारण विधाने पुढीलप्रमाणे : १. वाङ्मयापेक्षा वाङ्मयीन प्रश्नाकडे चर्चा नेण्याची प्रवृत्ती अधूनमधून दिसते (पाहा. ह. ना. आपटे, न. चिं. केळकर, वा. म. जोशी.) २. भाषिक प्रश्नांची चर्चाही होते (कोल्हटकर, पोतदार, सावरकर) ३. अनेक प्रश्नांची (उदा. संस्थाविषयक, भाषिक-राजकीय, सामाजिक वाङ्मयीन इ.) दखल (मुख्यतः शि. म. परांजपे, श्री. व्यं. केतकर) ४. विशिष्ट वाङ्मयकृतींची त्रोटक व स्थूल समीक्षा करण्याचा प्रघात जवळजवळ सर्वांनी पाळला आहे. वाङ्मयीन प्रश्न हेच साहित्यिकांनी चर्चेला घ्यावेत असे मात्र सर्व भाषणे वाचूनही वाटते.

मुंबई मराठी साहित्य संघाने डॉ. अ. ना. भालेराव स्मृतिग्रंथ म्हणून प्रसिद्ध केलेला 'मराठी रंगभूमी: मराठी नाटक' हा संग्रहस्वरूपातला आणखी एक ग्रंथ. यात मराठी रंगभूमीचा इतिहास (श्री. ना. बनहट्टी), मराठी नाट्यसंगीताचा इतिहास (के. वा. भोळे), महाराष्ट्र नाटक मंडळींचा इतिहास (केशवराव दाते) इत्यादि लेख आहेत. ग्रंथाचा नकाशा चांगला आहे आणि लेखनही अनेक वेळा मनोवेधक आणि बहुतेक वेळा माहितीपूर्ण आहे. आता काही प्रश्न. श्री. ना. बनहट्टींना मराठी नाट्याच्या इतिहासाविषयी जे म्हणावयाचे आहे ते त्यांनी त्यांच्या इतर ग्रंथात म्हटले आहे. दुसऱ्या अभ्यासकास हा भाग लिहावयास सांगितल्यास नव्या दृष्टिकोणाचा लाभ होणे शक्य होते का? केशवराव भोळे यांचा अधिकार (आणि त्यांनी या विषयावर सलग लिखाण इतरत्र केलेले नाही हेही) लक्षात घेता त्यांची निवड व लिखाण योग्यच पण टेंबे, मास्तर कृष्णराव यांच्या कारकिर्दीचा अधिक चिकित्सक व तपशीलवार आढावा घेण्यास त्यांना सुचविणे शक्य नव्हते काय? बापूराव नाईकांच्या लिखाणातली अवतरणे कमी केल्यास लेखात काय प्रतिपादन उरते याचा विचार करणे आवश्यक नव्हते काय? दात्यांच्या पारदर्शी लिखाणात त्यांना मिळणाऱ्या तालमी, त्यांचे व इतर नटांचे वाचन यांचा नुसता गौरवपर उल्लेख होतो. हे पुरेसे मानणे ही एक कमतरता नव्हे का? के. नारायण काळ्यांच्या लेखांतला बराचसा भाग (नाट्यमन्वंतरावरील लेखामुळे व आधीच्या इतिहासपर लेखामुळे) पुनरुक्तीचा ठरत नाही काय? वि. स. खांडेकर, वि. वा. शिरवाडकर आणि पु. ल. देशपांडे यांना (अनुक्रमे) आजच्या नवनाट्याची accessibility, आजच्या नाटकात 'शब्दाला आलेली अवकळा, आणि 'प्रयोग' म्हटल्यावर नट, नाटककार, आणि प्रेक्षक या घटकांची होणारी रूपांतरे-याच विषयावर पण अधिक व्यापक भूमिकेवरून लेख मिळविता आले नसते काय? आणि सरतेशेवटी मराठी नाटकाचे आणि मराठी नाट्यसमीक्षा, नाट्यविचार यांचे नाते हा विषय संपादकांना लेख मागविण्याच्या पात्रतेचा वाटला नाही काय? ह्या सर्व प्रश्नांतूनही हा ग्रंथ चांगला आहे पण तो महत्त्वाचा बनविणे शक्य होते एवढेच सुचवायचे आहे.

'भारतीय काव्यशास्त्राची उत्क्रांति' ह्या डॉ. वा. के. लेले यांच्या ग्रंथाचे परीक्षण करण्याचा अधिकार मला नाही. मराठी टीका वाचणाऱ्या वाचकांच्या दृष्टीने त्याचे महत्त्व काय, एवढे इथे नोंदवितो. डॉ. काणे किंवा डॉ. ग. त्र्यं. देशपांडे यांनी संस्कृत काव्यशास्त्राचा 'इतिहास' लिहिला. यानंतर संस्कृत साहित्यशास्त्राची विशिष्ट पर्वे व त्यांतही विशिष्ट लेखक अधिक तपशीलवार तपासणे आवश्यक होते. भरत ते वामन हे पर्व डॉ. लेल्यांनी विवेचनास तपशीलवार घेणे तर्कसंगत आहे. भारतीय काव्यशास्त्राची उत्क्रांति हे नाव जरा फसवे आहे. भारतीय काव्यशास्त्राची उत्क्रांती; डॉ. लेल्यांनी त्याच्या संपूर्ण कालखंडभर या ग्रंथात तपासलेली नाही.

मर्देंकरांची सौंदर्यमीमांसा हे प्रभाकर पाध्यांचे पुस्तक महत्त्वाचे आहे. मर्देंकरांची आमूल तपासणी पाध्यांनी फार व्यवस्थित केली आहे. मर्देंकरांना समजून-न समजून त्यांच्या सिद्धांतांचा तितकाच ढोबळ वापर करणारी गणिती cocksure समीक्षा मराठीत इतकी फोफावली आहे की मर्देंकरांना नीट समजावून देणे हे काम महत्त्वाचे ठरावे यात नवल नाही. इतरत्र मी म्हटल्याप्रमाणे मर्देंकरांनी तत्त्वज्ञानाकडून कलांच्याकडे येऊन मग कला आपल्या तत्त्वज्ञानाच्या साच्यात बसवून दाखविण्याचा अव्यापारेषु व्यापार केला ही त्यांची घोडचूक सोडल्यास पाध्यांनी मर्देंकरांच्या तत्त्वज्ञानीय, मानसशास्त्रीय, जीवशास्त्रीय, साहित्यशास्त्रीय चुका सहृदयतेने त्यांच्या पदरात घातल्या आहेत. मर्देंकरांचे सौंदर्यशास्त्रीय पुनर्मूल्यमापन करण्यात हे पुस्तक निःसंशय मदतीचे ठरेल.

'महाराष्ट्रप्रयोगचंद्रिका' हे कृ. श्री. अर्जुनवाडकरकृत संपादित पेशवाईच्या अखेरीस लिहिले गेलेले मराठी सूत्रबद्ध व्याकरण आणि 'ज्ञानेश्वरीतील सौंदर्यविश्व' हे गोपीनाथ तळवलकरकृत ज्ञानेश्वरीवरील विवेचनात्मक पुस्तक ही दोन्ही पुस्तके काही साहित्यसमीक्षेतली नव्हेत. पहिला व्याकरणग्रंथ आणि दुसरे ज्ञानेश्वरीवरील (समरस होऊन केलेल्या) प्रवचनांचा संग्रह होय. पहिला ग्रंथ कसोशीने संपादिला आहे आणि दुसरा नितळपणे व मनःपूर्वकतेने लिहिला आहे एवढेच नोंदविणे शक्य आहे.
